

---

5. Стецько Н.П. Рекреаційні ресурси підземних та поверхневих вод Тернопільської області / Н.П. Стецько. Подільські читання: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, (23-24 травня 2013 року). – Тернопіль: СМП "Тайп", 2013. – С.83-87 с.

**І.М.Барна, к.г.н., доц.**

## **ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ**

На початкових етапах антропогенезу освоєння будь-якою групою, спільнотою певної території відбувалось у виключній відповідності до можливостей її природно-ресурсного потенціалу. Відтак, розглядаючи природокористування як вилучення, залучення природних ресурсів для свого життєзабезпечення людиною за умов природно-географічної неоднорідності території планети, очевидним є формування спільнот, які по-різному як якісно, так і кількісно експлуатували довкілля, набуваючи рис етнічної самотності. Таким чином використання ресурсів навколишнього середовища в межах етносу обумовило його етнічне «обличчя», як сукупності способів, прийомів, засобів для отримання підстав не лише успішно вижити, але й відновитись в наступних поколіннях. Останнім ретельно й докладно передавались у спадок, отримані шляхом спроб й помилок, способи використання природних ресурсів, які з часом набували ознак традицій.

Частиною етнокультури, в широкому сенсі слова, було розуміння кожним з етнічної спільноти залежності від природного середовища, стан якого корелює з оптимальним природокористуванням. Етнос сприймав природу як фундамент, на якому можна було будувати своє життєзабезпечення, тому лише традиційне природокористування реалізоване етнічною спільнотою враховувало потенційні можливості екосистеми в межах етнічної території. Відтак, поява мігрантів завжди розглядалась аборигенами як проникнення відмінних, більше того небезпечних, традицій використання ресурсів, сформованих в умовах іншого їх поєднання на чужій території. У цьому

---

крилась небезпека руйнації, виснаження життєдайного етнічного доквілля для корінних мешканців з боку прийшлого населення. Територія Тернопільської області як частина української етнічної території в цьому контексті є доволі цікавою, особливою беручи до уваги її історію.

Природокористування на рівні регіону реалізувалось впродовж тривалого історичного часу під впливом різних факторів, а тому змінювалось як в часі із зміною політичного статусу території, так і в просторовому аспекті.

Сучасна територія Тернопільської області, географічні межі якої встановлені 4.12.1939р., належить до основного етнічного масиву формування українського народу. Виникнення перших етнокультурних утворень на території краю припадає на V-VI століття. Ними були слов'янські племена дулібів, які згодом відіграли вирішальну роль в об'єднувальних процесах регіону, а також племена тиверців, які заселяли південні райони. Значний розвиток продуктивних сил у дулібів сприяв процесам етнічної консолідації, які призвели до злиття племен у VI ст. у Дулібський союз племен – перше об'єднання державного типу на території краю.

Найвищої відмітки досягли об'єднавчі етнічні процеси за часів київського князя Володимира Святославовича, коли відбулась етнічна консолідація східнослов'янських племен в єдину етнічну спільність на основі давньоукраїнської держави – Київської Русі. Етнічне «я»представників держави підсилювалось єдністю способів використання навколишнього середовища.

У другій половині XI ст. Київська Русь розпалася на окремі удільні князівства. На території сучасної Тернопільщини наприкінці XI ст. виникає Теробовельське удільне князівство, перша письмова згадка про яке датується 1084р. У північній частині краю з середини XII ст. виникає Шумське удільне князівство. За таких умов міста Теробовль та Шумськ переростають на значні політичні, економічні та культурні центри, які притягували до себе емігрантів – представників інших етносів, головним чином сусідських (поляків, мадярів, литовців, а також вірменів). Проте, зростанню обох князівств завадила політична ситуація, в якій пересікалися інтереси

---

київських та володимир-волинських князів. На правах окремої землі в 1144р. Теробовельське князівство ввійшло до складу Галицького, а Шумське на тих же правах трохи згодом в 1157р. до – Володимир-Волинського князівства. У галицькому князівстві з'являються невеликі групи чехів, продовжують прибувати греки, євреї з Хозарії, Криму, Візантії, країн Західної Європи. Трохи згодом у XIV ст. євреї прибували з Литви та Польщі.

У 1199р. територія сучасної Тернопільської області цілком була в складі Галицько-Волинського князівства – “першої безперечно української держави” за висловом українського історика С. Томашівського (*Шаблій, 2001, С.62*). Волинь і, особливо, Галичина були густозаселеними, їхні міста повставали на стратегічно важливих торгових шляхах із Заходу, що при наявності родовищ солі в Галичині сприяло появі у поселеннях купців із Заходу та Півдня. При дворах Галицько-Волинської держави служило чимало поляків, чехів, вірмен, караїмів. Польська присутність з часом настільки зросла, що в 1275р. утворені римо-католицькі єпархії у Галичі та згодом у Львові, у поєднанні з щедрим обдаруванням латинського духовенства та чернечих чинів земельними наділами послужило знаряддям колонізації. Заохочувалась галицько-волинськими князями і німецька колонізація через звільнення від податків, право на самоврядування.

Проте, як засвідчують історичні джерела, представники іммігрантських етносів цього часу не змінювали способи природокористування, позаяк і в їхніх маєтках, і поза ними працювали корінні жителі, які реалізували традиції обробітку землі, рибальства, ковальства, гончарства, теслярства, ткацтва тощо. За таких умов можна стверджувати етнічна строкатість населення на землях краю не зумовлювала екологічно деструктивний вплив.

Порівняно із нападами зовнішніх ворогів із Заходу в особі німецьких лицарів чи угорсько-польських феодалів, для яких Галич та Волинь були ласим шматком, монголо-татарська навала середини XIII ст. була найтрагічнішою, позаяк несла в собі економічний занепад (сплата великої данини, спустошення міст і сіл, втрата значної людності). Через це міста на землях

---

краю, особливо пограничних, засновані з потреб оборони у вигляді укріплених замків зазнавали руйнації, а разом з ними і природне середовище. На території краю, яка потрапляла в поле мілітарних інтересів монголо-татар значно погіршувалась екологічна ситуація, сягаючи критичного рівня з наступних причин.

Дослідники доводять, що організація і манера пересування монгольської армії відрізнялась від всіх інших армій світу двома принциповими пунктами:

- 1) монгольське військо складалось тільки із кавалерії;
- 2) монгольські війська насувались з великим запасом коней, яких вони завжди брали з собою.

З точки зору екологічних наслідків присутність такої армії мало вкрай несприятливий вплив, зважаючи на її величезну чисельність, дефінітивно прирівняну до нашестя чи навали (за деякими оцінками 25 тис. воїнів).

Під час походів воїни доїли коней або ж вбивали їх заради м'яса, також харчувались з облавного полювання і грабування навколишніх сіл.

Традиційно монгольська армія пересувалась витягнувшись в одну довгу колону, за якою йшли обози. Монголи розтягувались на велику відстань, щоб забезпечити випас коней і дати солдатам максимальний шанс загнати дичину, що виснажувало сіножаті й ліси. У відповідності до стратегічних планів війська затримувалися на місцях, рясних кормами і водою, і проходили форсованим маршем райони, де цих умов у наявності не було. Наскільки масштабним був вплив можна уявити, взявши до уваги, що кожен кінний воїн вів від одного до чотирьох заводних коней, яких міг у поході при потребі міняти, збільшуючи довжину переходів і скорочуючи потребу в привалах і днюванні.

У сутінках воїни розпалювали невеликі вогнища, намагаючись зробити це тоді, коли ще досить світло, щоб вогонь було видно на великій відстані, але досить темно, щоб дим не було видно здалеку. На вогні вони поспішно готували їжу. Після вечері вони не засиджувались і не спали біля вогню, а у заглибленнях в землі. Оскільки на світанку армія продовжувала рух, то руйнування ландшафтів через

---

витоптування, випасання й риття землянок продовжувалось, охоплюючи нові площі. До цього слід додати, що під час війни кочівники залишали трупів на милість диких звірів і природи.

Успіх монголо-татар мав негативний екологічний характер, ще й тому, що при облозі використовувались пристосування для ламання фортечних стін, метання каміння, перекидання через фортечні стіни посудин із нафтою, що призводило до пожеж. При відсутності кам'яні снаряди замінялися дерев'яними колодами з рослинних деревних стовбурів, які знаходили в лісах.

Історичні джерела доводять, що золотоординське панування (чи іго) виявилось нищівним ще й у контексті деградації довкілля на завойованих землях краю, які обкладались системою податей та повинностей – данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін. Останні змушували українське населення посилювати експлуатацію природних ресурсів, щоб вижити.

У 1340р. Галицько-Волинська держава припинила своє існування завдячуючи власній знаті, котра позбавила Галичину та Волинь останнього князя Юрія Болеслава Мазовецького, а західні українці потрапили під владу чужоземних правителів: Литви, Польщі та Угорщини (*Стоколос, с.68*). Вже до кінця XIV ст. помітно посилилася іноземна колонізація: земельні наділи одержували польські, німецькі, угорські та інші іноземні власники, внаслідок чого ускладнювався етнічний склад населення, а відтак, формувалися екологічні ситуації пов'язані з експлуатацією компонентів довкілля задля отримання дешевої сировини.

На думку, Н. Яковенко багатолітні війни, помножені набігами Ногайської Орди, що за татаро-монгольської доби утвердилася в межиріччі Дніпра і Дністра, призвели до запустіння багатьох ще недавно загосподарованих обшарів (*Яковенко, 2010*). Тому землі роздані в ленне володіння (за умови виконання спадкової військової служби) дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Силезії тощо, а також воїнам-ветеранам найманих королівських загонів – німцям, чехам, угорцям, румунам необхідно було залюднити. Тож разом зі шляхтою на територію краю за даними Н. Яковенко проникав і селянський

---

іноетнічний елемент, приваблений поселенськими пільгами. Автор доводить, що слідом за цією своєю роду “військовою колонізацією”, яка мусила забезпечити самооборону краю, просувався торгово-ремісничий люд – поляки, німці, євреї (Яковенко, 2010).

Не загострюючи увагу на етнічній приналежності переселенців, для нас важливо відзначити, що екологічні наслідки зміни етнічного складу населення краю визначались тим, що:

1) значна маса іммігрантів репрезентувала шляхту, збройний люд чи городян, які споживали продукowane місцевим населенням, відтак, не завдаючи шкоди довкіллю;

2) домінування серед переселенців польського населення, навіть сільського, за умови реалізації інтересів особистого життєзабезпечення, а не бажання прибутків шляхом експорту, тощо, не деформувало традиційне природокористування автохтонів.

Підтвердженнямостаннього висновку легко віднайти у праці С. А. Макарчука, в якій детально осмислено системи землеробства українців. Зокрема, знаходимо докази того, що традиційно землеробство поділялось на три галузі: рільництво, городництво і садівництво. Причому, домінувало рільництво, завдяки чому українці вирощували різні злакові (пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку та ін.), зернобобові (біб, горох, сочевицю тощо) та технічні (коноплі, льон, рижій) культури.

Землекористування автохтонного населення з впевненістю можна назвати екофільним, позаяк найпоширеніші культури яру, озиму пшеницю та озиме жито висівали відповідно на кращих ґрунтах чи виснажених ділянках. На території краю корінне населення широко вирощувало гречку та невибагливий ячмінь, про який зі слів автора в народі говорили: «Кидай мене в грязь, то будеш як князь», «Топчи мене в болото, то буду як золото» (Макарчук, 2004). З XVIII ст. до переліку культивованих видів потрапляє кукурудза, поширена із Західної Європи.

Дослідження С. А. Макарчука та ін. вказують, що віддавна на українських етнічних землях, вирощували дві основні технічні культури — коноплі та льон, з насіння яких били олію, а з їхнього волокна виготовляли тканини для одягу (Макарчук,

---

2004). На землях краю українські селяни віддавали перевагу льону, який висівали на ділянках твердого перелогу.

З 60-х років XVI ст. з Південної Америки до України, а відтак на територію краю, потрапляє картопля, яка згодом стає другим хлібом. Згодом у XIX ст. широкого розповсюдження набуває цукровий буряк як натуральна сировина для виробництва цукру. Буряк, картоплю, а також цибулю, часник, огірки висівали та висаджували на добре угноєних ділянках. На городах автохтонного люду можна було зустріти майже повсюдно у невеликій кількості мак, кріп, моркву, редьку, петрушку й інші культури.

Життєзабезпечення корінного населення на території сучасної Тернопільської області включало не лише перелік культур чи видів тварин, які формували етнічний харчовий раціон, але й, як справедливо зазначає С. А. Макарчук, системи використання та обробітку ґрунту, кожна з яких базувалася на таких трьох елементах: відпочинок експлуатованої земельної ділянки, методи обробітку ґрунту, певна черговість висіву культур (*Макарчук, 2004*). Додамо, що існування згаданих трьох елементів у традиційному природокористуванні українців стало запорукою екофільного землеробства, яке було і залишається фундаментальною основою етногенезу українців.

У цьому процесі українці пройшли етапи мотичного землеробства, вирубно-вогневого, перелогового, дво- та трипільної системи обробітку землі. Історично перше знаряддя українців-землеробів – мотика використовувалась і тоді, коли ділянки лісу до осені вирубували, чекали весни, щоб спалити і розпушити землю. На зміну вирубно-вогневій системі обробітку землі прийшла перелогова, використання якої дозволяло відновитись ґрунту завдяки розорюванню нових ділянок. Значне зростання чисельності населення в умовах обмеженості вільних від обробітку територій створили підстави для появи двопільної системи землеробства. Її суть полягала в тому, що всі придатні для обробітку землі сільська громада розділяла на дві приблизно однакові частини: одну з них орали і засівали різними зерновими культурами, а на іншій випасали домашню худобу (*Макарчук, 2004*). Наступного року змінювали функціональне призначення кожної з ділянок, так, що удобрені природним

---

чином пасовища ставали ріллею, а рілля – пасовищем.

Таким чином, землекористування як складова природокористування українців не було виснажливим, оскільки становило основу землеробської культури, більше того уможлиблювало біологічне виживання та соціальний розвиток. Проте найдосконалішою в цьому контексті була трипільна система землеробства. Її суть полягала в тому, що всю землю українські селяни розділяли на три приблизно рівні частини: одну відводили під пар, тобто не засівали зовсім, а використовували як пасовище («толока»), на другій («царина») сіяли озимину, а на третій («ярина») – ярові культури. Наступного року розорювали толоку, де вирощували озимі. Натомість тогорічну царину, після жнив, орали на зяб, а весною засівали її яровими культурами. Іншими словами, впродовж трьох років кожна з названих ділянок ріллі по чергово змінювала функціональне призначення, що дозволяло землі відновитись. Навіть в умовах малоземелля українці вбачаючи в землі «годувальницю», дбали про її стан шляхом використання раціональної сівозміни.

Аналіз традицій природокористування у корінного населення та польських колоністів доводить значу подібність, відтак, не може розглядатись як чинник деструктивного впливу, особливо за умов переважання серед колоністів шляхти.

Подібні наслідки для природного середовища мала і поява інших етнічних груп – представників землеробських традицій.

**С.Р.Новицька, к.г.н., доц.**

## **РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ПОВЕРХНЕВИХ І ПІДЗЕМНИХ ВОД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЇХ РАЙОНУВАННЯ**

Рекреаційні ресурси поверхневих вод Тернопільської області представлені річками, озерами, водосховищами, які є придатними для відпочинку населення на всій своїй протяжності, або частково. Вони прикрашають ландшафт, створюють сприятливий мікроклімат, дозволяють відпочиваючим займатись водним спортом, катанням на човнах і інших моторних і безмоторних засобах, рибалкою, пляжно-